

PODNETNÉ SPRACOVANIE UNIVERBIZÁCIE V ČEŠTINE¹

KOLÁŘOVÁ, I. – ŠTÍCHA, F.: Slovník univerbizátů (zjednoslovněných názvů).

Praha: Academia 2020. 753 s. ISBN 978-80-200-3131-0.

Martin Ološtiak* – Lenka Palková**

*Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

*Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

**Základná škola pri Reedukačnom centre, Košice

V roku 2020 vyšiel *Slovník univerbizátů (zjednoslovněných názvů)*, pod ktorý sa autorsky podpísali českí bohemisti František Štícha a Ivana Kolářová. Predovšetkým I. Kolářová sa problematike univerbizácie v češtine venuje systematicky už niekoľko rokov, o čom svedčia jej publikačné aktivity. Okrem viacerých parciálnych štúdií je autorkou syntetických prác, monografie *Univerbizace v současné slovní zásobě, obzvláště slovtvorbě* (2017), ako aj kapitoly *Univerbizáty* v kompendiu *Velká akademická gramatika spisovné češtiny. I. Morfologie: Druhy slov/Tvoření slov. Část 1* (2018, s. 661 – 715). Po takejto dôkladnej teoreticko-metodologickej, terminologickej aj materiálnej „predpríprave“ sa spracovanie tejto časti lexiky v podobe lexikografického diela ukázalo ako prirodzený publikačný počin.

Slovník univerbizátů (zjednoslovněných názvů) (ďalej SU) je typ slovníka, ktorý v stredo európskom jazykovom prostredí ako samostatná publikácia vychádza prvýkrát.² Lexikograficky spracúva špecifickú časť lexiky – univerbizované jednotky. Univerbizáciu chápu autori tradične ako proces kondenzácie viacslovného pomenovania do jednoslovnnej podoby. Na pomenovanie výsledku tohto procesu systematicky používajú termín univerbizát.³

Slovník je rozdelený na dve časti – úvod a samotný slovník. V úvodnej časti sa predstavuje účel publikácie a zásady usporiadania hesiel, ozrejmuje sa poňatie univerbizácie, spôsoby vzniku univerbizátov, kritériá ich výberu a zaradenia do slovní-

¹ Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-18-0046.

² V slovenčine taktiež existuje slovník univerbizovaných jednotiek. Pravda, nie v podobe samostatnej publikácie, ale ako cca stostranový apendix v monografii *Univerbizácia v slovenčine* (Palková, 2018, s. 137 – 230), pričom jeho koncepcia je v porovnaní so SU simplexnejšia.

³ V texte používame autormi preferovaný termín *univerbizát*. V slovenskom prostredí prevažuje termín *univerbát* (Palková, 2015), ktorý sa používa aj v bohemistike; k prehľadu literatúry na túto tému porov. napr. Palková (2018, s. 20 – 24).

ka, štruktúrna, sémantická, frekvenčná a štýlová charakteristika, ako aj zásady práce s referenčnými zdrojmi (korpusmi). Najväčšia pozornosť sa tu venuje vymedzeniu univerbizácie (kritériám hodnotenia slova ako univerbizátu), objasneniu spôsobov vzniku univerbizátov a ich štýlovej charakteristike.

Ako univerbizáty sa hodnotia také jednoslovné lexémy, ktoré sú synonymné (významovo ekvivalentné) s viacslovným pomenovaním, majú rovnakú slovnodruhovou platnosť a sú s nimi formálne súvzťažné. A naopak, do heslára neboli zaradené také jednoslovné pomenovania, ktoré možno vysvetliť opisom, nie súslovím (napr. *lesák* „človek pracujúci v lese“), slová so všeobecným významom (*dobrák* = dobrý človek, dobrý muž, dobrá žena) a niektoré ďalšie skupiny (s. 14). V tomto kontexte možno o zaradení niektorých hesiel diskutovať práve s ohľadom na status východiskových slovných spojení, ktorých lexikalizovanosť môže byť sporná, a to aj pri uvedení si prechodnosti a nejednoznačnosti hraníc medzi lexikalizovanými spojeniami a voľnými syntagmami, napr. *bejvalka/bývalka* (bývalá manželka/žena/partnerka/milenka), *angličtinár, fyzikár, ruštinár* (učiteľ angličtiny, fyziky, ruštiny), *cyklist'ák* (cyklistický výlet), *klávesák* (hráč na klávesové nástroje), *kulturník* (kultúrny pracovník/pracovníčka), *letošník* (tohtoročný osobný rekord), *náhodník* (náhodný gól), *rockovka* (rocková pieseň/skladba) a i. Osobitne možno spomenúť (vcelku ojedinelé) prípady (napr. *bronz*), keď sa uvádzajú viaceré východiskové súslovia, z ktorých niektoré možno považovať za viacslovné (*bronzová medaile*), niektoré sú z tohto hľadiska diskutabilné (*bronzová príčka, bronzový stupínek*). Pri heslách *striebro, zlato* sa podľa nášho názoru vhodnejšie uvádzajú len súslovia *stribrná medaile, zlatá medaile*.

Pravda, v tejto súvislosti je namieste otázka, na základe akých vlastností univerbizáciu vymedzovať a do akej miery je obligatórna vlastnosť lexikalizovanosti motivujúceho súslovia. Aj text SU totiž implikuje, že do úvahy možno výraznejšie brať vzťah sémantiky nadradeného komponentu súslovia a univerbizátu. Na derivované slovtvorné univerbizáty, ktorých je najviac, to možno aplikovať na úrovni významu afixu. Napríklad v lexéme *angličtinár* sufix *-ár* nemá všeobecný význam „osoba“, ale pod vplyvom motivujúceho súslovia *učiteľ angličtiny* ide o špecifikovaný význam „učiteľ“. Z toho by vyplývalo, že kritérium lexikalizovanosti motivujúceho súslovia by nebolo obligatórne (zostalo by však prototypové), ale do popredia by sa dostalo sémantické kritérium.

Autori vyčleňujú dva nominačné univerbizačné spôsoby, ktoré sa členia na ďalšie podskupiny (uvádzame len základné): a) slovtvorné spôsoby: aa) derivácia (*zubní lekár* → *zubař*), v rámci nej aj konverzia (*yorkshirský teriér* → *yorkshir*, zaraduje sa sem aj typ *zlatá medaile* → *zlato*), ab) kompozícia (*maškarní bál* → *maškarbál*); b) elipsa: ba) s konverzným slovtvorným postupom (*trvalá ondulace* → *trvalá*), bb) s gramatickou a významovou zmenou slova, ktoré sa stáva univerbizátom (*hod oštěpem* → *oštěp*), bc) len s významovou zmenou (*cestovní pas* → *pas*).

Veľká pozornosť sa venuje objasneniu kritérií posudzovania štýlovej hodnoty univerbizátov (s. 21 – 24). Informácia o štýle univerbizátu je založená na stratifikačnom modeli jazyka, základom je rozlišovanie štandardu a subštandardu. Do úvahy sa berú jednak formálno-štruktúrne atribúty (hlásková stavba, slovotvorná štruktúra a vzťah medzi fundujúcim a fundovaným slovom), jednak príslušnosť do istého typu textu a kontext. Uvedomujúc si neexistenciu presných hraníc medzi varietami, univerbizáty sa zaraďujú nielen do hlavných skupín (štandard, subštandard, slang, profesionalizmy, publicizmy), ale pomocou spresňujúcich prívlastkov sa kvalifikujú relatívnejšie, a to aj s ohľadom na kontext, v ktorom sa univerbizáty používajú, a mieru expresivity. Považujeme za prospešné, že kontinuum medzi spisovnosťou (bezpríznačnosťou) a nespisovnosťou (príznačnosťou), resp. medzi štandardom, subštandardom a slangom sa bližšie špecifikuje a ráta sa aj s prechodnými zónami: štandard (*burgundské* ← *burgundské víno*) – skôr štandard (*maškarbál* ← *maškarní bál*) – hovorový štandard (*nakládačky* ← *nakladané okurky*) – mierny/skôr subštandard (*medonoska* ← *včela medonosná*) – subštandard (*naftiáky* ← *naftová kamna*) – výrazný subštandard (*oliváč* ← *olivový olej*) – subštandard slangového charakteru (*marketák* ← *marketingový manažer*) – slang (*náhodňák* ← *náhodný gól*). Niekedy sa štýlová hodnota vysvetľuje ešte podrobnejšie, napr. *osobka* ← *osobní obrana* „sportovní slang s tendencií k publicistickému standardu“. Pravda, autori bližšie nevyvetľujú chápanie štandardu a subštandardu ako existenčných foriem (variet) češtiny, najmä pojem štandardu a jeho vzťah k spisovnej variete (v slovakistike sa pojem štandard a spisovaná varietu nestotožňujú).⁴

Univerbizáty sa okrem toho zaraďujú do troch hlavných žánrových makroskupín (odborné texty, publicistika, beletria), pri ktorých sa tiež môže uvádzať bližšia charakteristika (napr. *čtyřlůžák* ← *čtyřlůžkový pokoj* „pouze publ.“), príp. do ďalších žánrových oblastí (napr. *dostiháč* ← *dostihový kuň* „neformální internetové texty“).

Autori si uvedomujú, že štylistická (či komunikačno-pragmatická) charakteristika univerbizovaných jednotiek má svoje úskalia a aj pri stanovení viacerých objektivizovaných kritérií do istej miery zostáva vecou subjektívneho prístupu lexicografa. Prirodzene, prejavuje sa to aj v SU, čo dokladujeme niekoľkými príkladmi, pri ktorých možno viesť diskusiu. Ako subštandardné sa hodnotia synonymné *nadzvuk*, *nadzvukáč*, pričom sufix *-áč* v lexéme *nadzvukáč* je výraznejším indikátorom subštandardnosti než konverzné (transflexné) pomenovanie *nadzvuk* (tu by pri-

⁴ V ich ponímaní sa pojem štandardu pravdepodobne približuje chápaniu spisovnej formy. Za štandardné považujú výrazy bežné v súčasnom úze, neexpresívne a doložené v rôznych kontextoch rôznych žánrov (s. 21). Svedčia o tom aj formulácie na s. 22, kde sa píše o tom, že štýlová hodnota eliptických univerbizátov často zodpovedá štýlovej hodnote súloví (s príkladmi *burgundské víno* → *burgundské*, *vysoká zvěř* → *vysoká* a i.), resp. prípady, keď aj univerbizát má terminologickú platnosť (*elektrický vozík* → *elektrovůz*). V oboch typoch sa univerbizáty kvalifikujú ako štandardné.

chádzalo do úvahy hodnotenie mierny subštandard; porov. heslo *praktik*). Ďalej možno spomenúť *peprmintka* ← *peprmintový likér* (štandard) vs. *tiskovka* ← *tisková konferencia* (mierny subštandard), *petrolejka* ← *petrolejová lampka* (mierny subštandard) vs. *titulka* ← *titulní strana* (subštandard); *flopáč* ← *floppy disk* (subštandard) vs. *folkáč* ← *folkový zpěvák/pisničkář* (výrazný subštandard), *vlakáč* ← *vlakové nádraží* (výrazný subštandard); *tendrovka* ← *tendrová lokomotiva* (profesionalizmus alebo slang) vs. *párovka* ← *parní lokomotiva* (subštandard). Pri uvádzaní slangových jednotiek by sa v niektorých prípadoch žiadala bližšia špecifikácia, o aký druh slangu ide; napr. *povinky* ← *povinné tance/cviky* (v krasobruslení) (slang) vs. *zónovka* ← *zónová obrana* (ve sportu), *protivoda/protivodka* ← *protivodná branka* (športový slang). Inde by zasa bolo adekvátnejšie hodnotenie ako slangové (*ped'ák* ← *pedagogická fakulta*, v slovníku je subštandard), ako profesionalizmus (*pomocník* ← *pomocní režisér*, v slovníku je subštandard). Nie úplne jednotne je spracovaná štýlová charakteristika jednotiek patriacich do jednej tematickej skupiny; napr. pomenovania učiteľov podľa špecializácie. Väčšina sa zaraďuje do štandardu (*angličtinár, francouzštinár, fyzikár, ruštinár, španělštinár*). Niektoré však majú aj iné kvalifikátory – mierny subštandard (*matematikár*), hovorový štandard (*chemikár, přírodopisár, tělocvikár*). Prekvapujúco sa v slovníku nenachádzajú lexémy *češtinár, němčinár*.

Ako materiállová základňa na získanie čo najširšieho repertoáru univerbizátov a exemplifikácie autorom poslúžili najmä tri referenčné korpusy Českého národného korpusu: dva žánrovo vyvážené korpusy – najstarší a najnovší (SYN2000 a SYN2015), a najnovší korpus publicistických textov (SYN2013pub). Univerbizáty sa zaraďujú do šiestich frekvenčných pásem: „veľmi vysoká“ (nad 10 000 výskytov), „vysoká“ (1 000 – 10 000 výskytov), „stredná“ (100 – 1 000 výskytov), „nízka“ (10 – 100 výskytov), „veľmi nízka“ (4 – 10 výskytov), „minimálna“ (3 výskytov). Najviac jednotiek pritom patrí do frekvenčnej kategórie „nízka“. Pri každom hesle sa uvádza pomer frekvencie univerbizátu a frekvencie súslovia obyčajne v uvedených troch referenčných korpusoch. Pri viacerých súsloviach, ktoré sa pokladajú za sémanticky príbuzné, sa frekvencie uvádzajú osobitne, čím sa informácia znejasňuje, napríklad:

DOTYKÁČ ← doktykový displej/telefon/mobil

Frekvenční poměr: SYN2015 = 10 : 501/47/24, SYN2013pub = 2 : 664/9/7, DYN v6 = 108 : 6752/472/202.

V súvislosti s tým, že sa neberie do úvahy hovorená podoba a výlučne sa využívajú písané databázy (korpusy a čiastočne internet), štýlová charakteristika univerbizátov v úplnosti nezodpovedá ich reálnemu jazykovokomunikačnému statusu. Napríklad pri lexéme *protivoda* sa uvádza žáner „pouze publ.“, hoci dominantne sa používa v hovorenej podobe v športovom slangu a až sekundárne sa dostáva do me-

diálnych písaných komunikátov. Uvedomujeme si, že autori pracovali len s písanými referenčnými zdrojmi, no o obmedzeniach, ktoré z takéhoto prístupu pramenia, sa vôbec nezmiňujú.

Vlastný slovník tvorí 1 234 hesiel – univerbizátov, ktoré sú usporiadané abecedne. Heslo pozostáva z týchto častí: heslový riadok s univerbizátom a súslovím, údaje o frekvenčnom pomere medzi univerbizátom a súslovím obyčajne v troch referenčných korpusoch, slovne vyjadrené frekvenčné pásmo, štýl, žáner, doklady na univerbizát a súslovie. Heslá sú tak pomerne rozsiahle, priemerná dĺžka je približne pol strany, v prípade viacerých významov je to jedna strana i viac. Niekedy sú do hesla zahrnuté užitočné poznámky, ktoré bližšie vysvetľujú niektorý z parametrov, najmä sémantiku a pragmatiku (*achillovka*, *čestník*, *píchačky*) či status samotného univerbizátu (*plzeň*, *deblovka*).

V heslovom riadku sa okrem univerbizátu (písaného verzálami a boldom) nachádza aj súvzťažné súslovie, napr. **KARBIDKA** ← karbidová lampa. Ďalšie varianty sa uvádzajú verzálami a obyčajným písmom, napr. **BARRANĎÁK**/BARANĎÁK ← Barrandovský most (v Praze). Použitie verzál sa môže javiť nejednoznačne v prípadoch depropiálnych univerbizátov, ktoré majú nábeh k apelativizácii (PLZEŇ), resp. v prípadoch, keď nie je jasný ani status súslovia (TUZEMÁK ← T/tuzemský rum). Používateľovi sa tak nedostáva informácia o písaní začiatočných písmen heslových jednotiek takpovediac na prvý pohľad. Situácia sa však zväčša kompenzuje doplňujúcimi poznámkami, napr. **DOWN** ← Downův syndrom (Ize down i Down). V niektorých prípadoch by sme zvolili iné riešenie, napr. **PROGNOS-ŤÁK** ← prognostický ústav (ČSAV) (vhodnejšie by bolo veľké písmeno pri súsloví; porov. aj doklad na s. 501: „Vystudoval VŠE a nastoupil do **Prognostického ústavu ČSAV**.“).

Ako bolo spomenuté, sémantika univerbizátu sa fixuje prostredníctvom motivujúcich súsloví. Ako jednovýznamové sa vyčleňujú jednotky s jedným motivujúcim súslovím (čo je samozrejme) alebo s viac súsloviami, ktoré sú vo vzťahu synonymie alebo hyperonymie a hyponymie (**GUMOVKY** ← gumové boty/holíčky, **KOMORÁK** ← komorní orchestr/sbor). Ako kosémické (t. j. polysémické) sa hodnotia univerbizáty, ktoré sú motivované súsloviami s odlišnými nadradenými zložkami (pomenúvajúce odlišné denotáty), ale so zhodnými špecifikačnými zložkami (**KORONÁRKA** ← 1. koronárni tepna; 2. koronárni jednotka).⁵ Ako kosémické sa hodnotia aj jednotky motivované súsloviami s odlišnými nadradenými zložkami a slovtvorne a sémanticky príbuznými (nie zhodnými) špecifikačnými zložkami. Tie sa však spracúvajú v samostatných heslách (**AUTOBUSÁK** ← autobusové nádraží; **AUTOBUSÁK** ← řidič autobusu).

⁵ Podľa týchto kritérií heslo **DAŇAŘ** ← daňový poradce/úřad/správa by bolo adekvátnejšie spracovať v podobe **DAŇAŘ** ← 1. daňový poradce; 2. daňový úřad/správa.

V samostatných heslách sa spracúvajú aj homonymné jednotky, ktorých motivujúce súslovia majú odlišný význam (**PÁROVKA** ← párová čtyřka (ve veslování), **PÁROVKA** ← parní lokomotiva). Lexikograficky sa tak úplne nerozlišuje kosémia a homonymia, pričom pri homonymných jednotkách pre jednoznačnosť stačilo použiť horné indexy ako tradičný lexikografický ukazovateľ homonymie, napríklad:

PÁROVKA¹ ← párová čtyřka (ve veslování);

PÁROVKA² ← parní lokomotiva.

Ako diskutabilné sa javí kosémické spracovanie deonymických univerbizátov, ktoré označujú odlišné onymické objekty a pri ktorých o kosémii vzhľadom na špeciálny status významu vlastného mena nemožno uvažovať. Týka sa to jednak prípadov s motivujúcimi proprietami patriacimi do rovnakej onymickej triedy, ale o to viac takých prípadov, ktoré prináležia do odlišných onymických tried, napr. **ČERVENĀK** ← 1. Červený Dvůr (psychiatrická léčebna na Českokrumlovsku); 2. Červený most (viadukt ve Znojme); **JALOVĀK** ← 1. Jalový vrch (západní Čechy); 2. Jalový dvůr (Heršpice na Vyškovsku); **KAMENĀK** ← 1. Kamenný Újezd; 2. Kamenný vrch; 3. Kamenné Zboží; 4. Kamenný rybník. V ojedinelých prípadoch sa dokonca nespracúvajú ani ako kosémické (**TŘEBOVĀ** ← Česká Třebová/Moravská Třebová).

Uvádžanie súslovií je vo väčšine prípadov neprotirečivé a jasné. Pravda, viac sa mohlo dbať na jednotné spracovanie sémanticky príbuzných jednotiek, porov. rozdiely v spracovaní sémanticky súvzťažných jednotiek: **BENZIŇĀK** ← benzínový motor vs. **DIESLĀK/DIESELĀK** ← dieselový motor/dieselové auto vs. **NAFTĀK** ← auto/vůz/model/verze s naftovým motorem // naftový motor. Možno spomenúť aj skupinu pomenovaní učiteľov podľa vyučovacieho predmetu, kde sa v niektorých súsloviach uvádzajú aj prechýlené podoby, ako aj varianty učiteľ/profesor (prechýlená podoba ako variant sa jedenkrát vyskytuje aj v heslovom univerbizáte; uvádzanie prechýlených podôb v súsloviach, ako aj v exemplifikácii, nie je vysvetlené); porov.:

ANGLIĀTINĀŘ ← učitel/učitelka angličtiny // profesor/profesorka angličtiny

FRANCOUZŠTINĀŘ ← učitel/učitelka/profesor/profesorka francouzštiny

FYZIKĀŘ ← učitel/učitelka // profesor/profesorka fyziky

CHEMIKĀŘ ← učitel/učitelka/profesor/profesorka chemie

MATEMATIKĀŘ ← učitel/učitelka matematiky // profesor/profesorka matematiky

MATIKĀŘ/MATIKĀŘKA ← učitel/učitelka matematiky // profesor/profesorka matematiky

PŘÍRODOPISĀŘ ← učitel/profesor přírodopisu

RUŠTINĀŘ ← učitel/profesor ruštiny

ŠPANĚLŠTINĀŘ ← učitel/profesor španělštiny

TĚLOCVIKĀŘ ← učitel/profesor tělocviku

Význam *Slovníka univerbizátů (zjednoslovněných názvů)* je nespochybnitelný z viacerých hľadísk – pre súčasného bežného používateľa má vysokú informačnú a praktickú hodnotu, pre jazykovedca je inšpiráciou do ďalšieho výskumu, pre laikov aj jazykovedcov v budúcnosti bude svedectvom o stave jazyka v konkrétnom časovom výseku, ako aj o tendenciách jeho vývoja. Autori si pri zostavovaní dali ambiciózny cieľ – poskytnúť širokej verejnosti charakteristiku osobitnej a osobitej časti slovnnej zásoby súčasnej češtiny – zjednoslovněných pomenovaní – v podobe vybraných parametrov na úrovni jazykovej štruktúry, ako aj komunikačno-pragmatickej hodnoty. Náročnosť tohto cieľa sa ukazuje predovšetkým za predpokladu, že si uvedomíme špecifiká tejto časti lexiky, ktorými sú ústna povaha, štylistická príznakovosť a zakotvenosť v najrozličnejších komunikačných sférach a z toho vyplývajúca viacozmerná dynamika. Nazdávame sa, že napriek viacerým diskusným poznámkam, ktoré sme v recenzii uviedli, sa autorom tento cieľ podarilo naplniť na vysokej odbornej úrovni. Tento lexikografický počín tým, že systematicky spracúva vybraný výsek lexikálnej zásoby, je zároveň potrebné chápať ako podnet k ďalším úvahám v oblasti fungovania lexikálnej zásoby, a to nielen smerom k slovnnej zásobe konkrétneho jazyka (češtiny), ale aj širšie, prinajmenšom v relácii k príbuzným jazykom. *Slovník univerbizátů (zjednoslovněných názvů)* tak považujeme za veľmi dobrú inšpiráciu aj pre slovakistickú špecializovanú lexikografiu a lexikológiu.

Literatúra

- KOLÁŘOVÁ, Ivana: Univerbizace v současné slovní zásobě, obzvláště slovtvorbě. Brno: Masarykova univerzita 2017. 378 s.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana: Univerbizáty. In: F. Štícha a kol.: Velká akademická gramatika spisovné češtiny. I. Morfologie: Druhy slov/Tvoření slov. Část 1. Praha: Academia 2018, s. 661 – 715.
- PALKOVÁ, Lenka: Terminologická poznámka o pomenovaní výsledku univerbizácie. In: Kultúra slova, 2015, roč. 49, č. 3, s. 151 – 156.
- PALKOVÁ, Lenka: Univerbizácia v slovenčine. Prešov: FF PU v Prešove 2018. Dostupné na: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Palkova1> [cit. 7. 12. 2021]